

РОЗУМНІСТЬ СУДОВИХ ВИТРАТ І ДОСТУПНІСТЬ ПРАВОСУДДЯ

Проведено дослідження інституту судових витрат як елементу доступності правосуддя. Доведено, що право особи на судовий захист і інститут судових витрат є взаємозалежними процесуальними категоріями, які перебувають у тісному взаємозв'язку. Установлено, що розумність судових витрат є визначальним чинником імплементації європейський стандартів доступності правосуддя. З'ясовано, що визначення розумності судових витрат передбачає встановлення судом, у межах граничних розмірів, об'єктивно необхідних витрат у такому розмірі, який є оптимальним і виправданим щодо конкретної особи та з урахуванням конкретних обставин справи з метою забезпечення збалансованості інтересів і запобігання зловживанню правом.

Ключові слова: доступність судочинства, право на справедливий суд, судові витрати, розумність судових витрат.

Постановка проблеми. Положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) передбачає, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, установленим законом (п.1 ст. 6). Реалізація права особи на справедливий суд передбачає, в першу чергу, звернення особи до суду за захистом своїх прав. Відповідно до положень ст. 55 Конституції України, кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. У той же час, ч. 1 ст. 3 Закону України «Про судовий збір» установлює, що за подання до суду позовної заяви та іншої заяви, передбаченої процесуальним законодавством, справляється судовий збір. Недотримання цієї умови є причиною залишення позовної заяви без руху та навіть її повернення. У цьому контексті проблема доступності правосуддя через призму економічних факторів постає особливо гостро для наших громадян сьогодні. При окресленні основних проблем забезпечення доступу до суду, нарівні з іншими зазначається досить висока ставка судового збору [24, с. 392]. При такому підході реалізація права особи на судовий захист і інститут судових витрат є взаємозалежними процесуальними категоріями, які перебувають у тісному взаємозв'язку. Сплата судового збору за подання заяв, скарг, будучи передумовою звернення до суду, є складовою доступу до правосуддя.

Необхідність існування і функціонування інституту судових витрат є об'єктивно зумовленою передумовою реалізації права на справедливий суд. Водночас він розглядається як бар'єр або перешкода у доступі до суду. Вирішення вказаної проблеми вбачається у знаходженні

компромісного, оптимального та розумного розміру судових витрат.

Ступінь наукової розробки проблеми. Сучасні наукові дослідження виказують неабиякий інтерес до категорії розумності як в загальній теорії права, так і в галузевих процесуальних науках. Так, дослідженням принципу розумності у загальнотеоретичному розумінні займалися Р. Алексі, А.С. Довгерт, М.Ф. Лук'яненко, С.П. Погребняк, О.В. Мазур, С.П. Рабінович, та ін. Теоретичні розробки поняття і сутності інституту судових витрат в цивільному судочинстві та проблем доступності правосуддя здійснювали Й.Г. Богдан, Ю.В. Білоусов, В.В. Комаров, Т.В. Комарова, В.А. Кройтор, Д.Д. Луспенік, Ю.Д. Притика, П.І. Радченко, В.І. Тертишніков, Г.П. Тимченко, Д.О. Туманова, О.І. Угриновська, С.Я. Фурса, Н.Ю. Сакара, М.М. Ясинок та ін. З огляду на активну імплементацію міжнародних стандартів правосуддя актуальними є науково-теоретичні дослідження інституту судових витрат саме як складової доступності цивільного судочинства у напрямку виявлення, аналізу і систематизації знань щодо визначення розумності судових витрат.

Мета дослідження. Метою дослідження є з'ясування співвідношення інституту судових витрат, їх розумності і доступності правосуддя як необтяженого юридичними та економічними чинниками доступу особи до суду.

Виклад основного матеріалу. Реформи, які проводяться у сфері судової влади, спрямовані, в основному, на впровадження в українське судочинство європейських стандартів захисту прав людини. Обрання європейського напрямку розвитку передбачає, зокрема, і забезпечення доступності правосуддя, яке визнається ключовим у сфері захисту прав людини. У правовій теорії констатується, що доступність правосуддя

охоплює сукупність правових, соціальних та економічних чинників. Серед економічних елементів доступності правосуддя вказуються витрати сторін та інших учасників справи [23, с. 74] та їх помірна сприйнята оплатність [20, с. 66].

У загальному, розуміння права на справедливий суд передбачає вільний доступ особи до суду з метою захисту своїх прав. У зарубіжних наукових дослідженнях зазначається, що будь-яке обмеження права на справедливий суд повинно переслідувати законну мету та застосовані заходи повинні бути пропорційними цій меті [17, с. 53].

Прецедентна практика Європейського суду з прав людини висвітлює взаємозв'язок понять «право на справедливий суд», «доступність правосуддя» і необхідність сплати судових витрат. Так, у справі *Beles and others v. The Czech Republic* [12] Європейським судом було встановлено, що гарантоване п. 1 ст. 6 Конвенції право на справедливий судовий розгляд має здійснюватися відповідно до норм закону, що передбачають наявність у сторін судового розгляду ефективного судового захисту з метою захисту їх прав. У той же час Європейський суд з прав людини зазначає, що право на доступ до суду не є абсолютним. Наприклад, у справах *Stanev v Bulgaria* [15], *Philis v. Greece* [14], було встановлено, що права особи можуть бути обмежені, але лише таким способом та до такої міри, які не порушують зміст цих прав.

У цілому, норми Конвенції, практика Європейського суду з прав людини, рекомендації Комітету міністрів Ради Європи [7; 8] не розглядають інститут судових витрат як обмеження права доступу до суду. Разом із тим, у рішенні у справі *Kreuz v. Poland* [13] було зазначено, що сплата судових витрат не повинна перешкоджати доступу до суду, ускладнювати цей доступ таким чином і такою мірою, щоб завдати шкоди самій суті цього права, та має переслідувати законну мету. У справі *Weissman and Others v. Romania* [16], Європейський суд з прав людини вкотре наголосив, що обмеження доступу до суду сумісний з положеннями п. 1 ст. 6 Конвенції, якщо він переслідує законну мету і якщо існує розумний ступінь пропорційності між коштами, які використовуються і переслідуваною метою.

В аспекті забезпечення доступності правосуддя Комітет міністрів Ради Європи неодноразово наголошував на тому, що прийняття справи до розгляду не повинно обумовлюватися сплатою стороною державі будь-якої грошової суми, розміри якої нерозумні стосовно до розглянутої

справи. Зокрема, у Рекомендації № R (81)7 стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя зазначається, що у тій мірі, в якій судові витрати є явною перешкодою для доступу до правосуддя, їх слід, по можливості, скоротити або анулювати. Слід переглянути систему судових витрат з точки зору її спрощення [8].

Аналіз вітчизняної судової практики дозволяє зробити висновок, що аналогічній позиції дотримується і Конституційний Суд України, який у своєму рішенні [11] зауважив, що сплата судового збору за подання заяв, скарг до суду, а також за видачу судами документів є складовою доступу до правосуддя, який є елементом права особи на судовий захист, гарантованого статтею 55 Конституції України. Водночас було зазначено, що гарантією реалізації права на судовий захист в аспекті доступу до правосуддя є встановлення законом помірною судового збору для осіб, які звертаються до суду.

Розглядаючи судові витрати як об'єктивну зумовлену необхідність, у науковій доктрині відсутні єдині підходи до розуміння їх мети та призначення. Аналізуючи законодавчі положення щодо цього питання, зазначимо, що Закон України «Про судовий збір» встановлює, що кошти судового збору спрямовуються на забезпечення здійснення правосуддя, зміцнення матеріально-технічної бази судів, включаючи створення та забезпечення функціонування Єдиної судової інформаційної системи, веб-порталу судової влади, комп'ютерних локальних мереж, сучасних систем фіксування судового процесу, придбання та обслуговування комп'ютерної і копіювально-розмножувальної техніки, впровадження електронного цифрового підпису (ч. 2 ст. 9). Більше того, у пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до статті 5 Закону України «Про судовий збір» щодо уточнення норм стосовно звільнення від сплати судового збору» зазначається, що судовий збір та інші судові витрати виконують не лише компенсаційні, а й стимулюючі функції, оскільки повинні мотивувати учасників судового процесу користуватися своїми процесуальними правами належним чином і не звертатися до суду з необґрунтованими вимогами, добровільно і своєчасно виконувати свої обов'язки [6].

З приводу зазначеного зауважимо, що для того, щоб слугувати досягненню мети компенсації витрат держави на судочинство, судові витрати повинні бути надзвичайно великими. У такому випадку правосуддя може виявитися недоступним з огляду на економічні чинники для пере-

важної більшості населення. Тоді воно перестане бути правосуддям і перетвориться у різновид елітарних послуг. Як слушно зазначається у науковій літературі, розмір судових витрат диктується рівнем економічного стану суспільства і встановлюється на рівні, який забезпечує, з однієї сторони, можливість звернення до суду громадян з середнім достатком, але, з другої сторони, перешкоджає виникненню безпідставних спорів [20, с. 70].

На думку інших дослідників, помилковим є твердження, що судові витрати, виконують функції часткової компенсації державі витрат на фінансування й утримання судової системи або матеріального забезпечення судочинства, оскільки держава не може перекладати навіть частково й опосередковано виконання своїх обов'язків на інших осіб [26, с. 202]. Цілком погоджуємось з цим поглядом, оскільки відповідно до ст. 130 Конституції України держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів. У Державному бюджеті України окремо визначаються видатки на утримання судів. А у рішенні Конституційного суду України № 7-рп/2010 від 11.03.2010 наголошується на тому аспекті, що особливий порядок фінансування судів і діяльності суддів є однією з умов стабільності їхньої роботи та конституційних гарантій їх незалежності [9].

З приводу призначення інституту судових витрат у науковій літературі пропонується навіть розглядати судові витрати як специфічний податок. Враховуючи, що частина судових витрат, а саме судовий збір, зараховується до спеціального фонду Державного бюджету, з якого за допомогою існуючого механізму перерозподілу бюджетних видатків і здійснюється фінансування судової системи, їх можна розглядати як специфічне податкове зобов'язання [21, с. 441].

Переконані, що сплата судового збору особами, які звертаються до суду за судовим захистом, ніяк не повинна розглядатися як плата за послугу здійснення правосуддя. Оскільки, як справедливо зазначається у правовій літературі, якщо вважати, що правосуддя – це послуга, то сторона, яка звертається за захистом до суду, може визначати порядок та умови надання цієї послуги, впливати на результати розгляду справи, що робить суд підпорядкованим волі сторони [26, с. 204].

На думку зарубіжних дослідників, судові витрати мають роль справжніх процесуальних санкцій тому, що сторона, яка прогнала процес, повинна нести не тільки власні витрати, але й ті, які були понесені стороною, на користь якої було винесено судові рішення, тому що знаходиться в

неправомірному (винному) провадженні, і своєю поведінкою підтвердила дані витрати [18, с. 390].

Отже, інститут судових витрат безпосередньо впливає на можливість реалізації права на справедливий суд і виступає як установлене законодавством обмеження доступності правосуддя. У цьому контексті особливо вагомим значення набуває проблема визначення такого розміру судових витрат, який буде об'єктивно зумовленим і розумним, з одного боку, та утримує особу від подання необґрунтованого позову – з іншого.

«Розумність» – оціночне поняття цивільного процесуального права. Розуміння розумності передбачає «необхідність розуміння двох величин явищ – розуму і права», оскільки між ними існують різноманітні зв'язки. Перш за все право – це продукт розуму людини, а розумність – принцип права, презумпція його дії [25, с. 218-219].

Сучасні наукові дослідження визначають розумність як принцип права, роль якого вбачається у тому, що він надає визначеності правовому регулюванню [25, с. 222]. Також зазначається, що основні вимоги, які випливають з принципу розумності і мають бути втілені в правових інститутах, це обґрунтованість, послідовність, розсудливість, відповідність здоровому глузду, обачність, доцільність і ефективність. Принцип розумності визначає лише коридор можливостей, прямо не визначаючи конкретний варіант поведінки [22, с. 4].

Особливої уваги визначенню змісту принципу розумності приділено в науці цивільного права. Зокрема, у цивілістичній доктрині обґрунтовується досить широкий перелік критеріїв розумності, до яких відносять: правомірність, тобто відповідність дій учасників правовідносин приписам правових норм; обґрунтованість, яка передбачає наявність певної підстави для вчинення особою тих чи інших дій, які не порушують права та інтереси інших осіб; доцільність, або відповідність дій учасника правових відносин правам та інтересам інших учасників; пропорційність, яка передбачає співрозмірність тих чи інших явищ; передбачення учасниками правовідносин певних обставин, які можуть мати наслідком виникнення, зміну чи припинення прав та обов'язків [27].

Відповідно до роз'яснень Конституційного Суду України, ключовим моментом у встановленні розумного розміру судових витрат повинен бути принцип пропорційності, який означає, що заходи, передбачені в нормативно-правових актах, повинні спрямовуватися на досягнення легітимної мети та мають бути співмірними з нею [10].

З метою запобігання зловживань учасниками процесу в сфері необґрунтованого завищення розміру судових витрат і з метою встановлення їх розумності був прийнятий спеціальний нормативно-правовий акт, який установлює граничний розмір компенсації витрат на правову допомогу під час розгляду судами цивільних і адміністративних справ [2].

Для реалізації рекомендацій та стандартів у галузі забезпечення права на доступ до суду національне законодавство передбачає різноманітні гарантії, серед яких і встановлення пільг щодо сплати судового збору. Приміром, ст. 8 Закону України «Про судовий збір» передбачає додаткові гарантії доступу осіб до правосуддя за економічними ознаками. А саме: закріплюється можливість відстрочення та розстрочення сплати судового збору, зменшення його розміру (ст. 8). Указаний закон також передбачає широке коло осіб, які звільняють від сплати судового збору (ст. 5). В основному, це окремі категорії соціально незахищених осіб. Аналіз змісту цієї статті показує, що законодавець диференційовано підійшов до цього питання, виділяючи позивачів, які звільняються від сплати судового збору повністю, та тих, які наділені цією пільгою лише за звернення з окремими видами вимог.

У вітчизняній науковій літературі, для позначення процесуального інституту судових витрат, який передбачає можливість та умови звільнення особи від їх сплати, пропонується використовувати термін «право бідності». При цьому під правом бідності належить розуміти інститут процесуального права, який визначає порядок і умови надання пільг у сплаті судових витрат у конкретній справі залежно від майнового становища особи з метою реалізації права на звернення до суду [26, с. 220]. У процесуальному праві Європейського Союзу «право бідності» розглядається як можливість отримання безкоштовної правової допомоги, однак із віднесенням її до судових витрат. Це означає, що у разі стягнення судових витрат з іншої сторони вона повинна відшкодувати вартість наданої правової допомоги [19, с. 339].

Про необхідність і особливу увагу до потреби забезпечення ефективного доступу до правосуддя для найбідніших верств населення йдеться і у Рекомендація № R (93) 1 Комітету Міністрів Ради Європи. Зокрема зазначається, що здійснення цивільних і політичних прав, зокрема тих, які закріплені в пункті 3(с) статті 6 і в статті 13 Європейської конвенції з прав людини, втрачає свою ефективність, якщо економічні, соціальні та культурні права не мають рівного захисту [7].

Отже, наявність системи процесуальних пільг при сплаті судових витрат є однією з найважливіших обставин, що сприяють реалізації права особи на судовий захист, в аспекті впливу економічних чинників. З огляду на це національні суди зобов'язані забезпечити доступ до суду з дотриманням вимог законодавства щодо звільнення від сплати судового збору, зменшення його розміру, відстрочення та розстрочення його сплати.

Висновки. Розумність судових витрат є визначальним чинником імплементації європейський стандартів доступності правосуддя. Визначення розумності судових витрат передбачає встановлення судом, у межах граничних розмірів, об'єктивно необхідних витрат у такому розмірі, який є оптимальним і виправданим щодо конкретної особи та з урахуванням конкретних обставин справи з метою забезпечення збалансованості інтересів і запобігання зловживанню правом.

Список літератури

1. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. із змінами [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Закон України «Про граничний розмір компенсації витрат на правову допомогу у цивільних та адміністративних справах» від 20.12.2011 № 4191-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4191-17>
3. Закон України «Про судовий збір» від 08.07.2011 № 3674-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3674-17>
4. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004
6. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення зміни статті 5 Закону України «Про судовий збір» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=48544...>
7. Рекомендація № R (93) 1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбі-

дніших верств населення від 8.01.1993 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.scourt.gov.ua/.../Рекомендація%20№%20R%20\(93\)%201.doc](http://www.scourt.gov.ua/.../Рекомендація%20№%20R%20(93)%201.doc)

8. Рекомендація R (81) 7 Комітету міністрів державам-членам стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя від 14.05.1981 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_133

9. Рішення Конституційного Суду України від 11.03.2010 № 7-рп/2010 у справі за конституційними поданнями Вищого господарського суду щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 130 Конституції України (справа про фінансове забезпечення діяльності судів) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-10>

10. Рішення Конституційного Суду України від 25.01.2012 № 3-рп/2012 у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду [...]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12>

11. Рішення Конституційного Суду України від 28.11.2013 № 12-рп/2013 у справі за конституційним зверненням асоціації «Дім авторів музики в Україні» щодо офіційного тлумачення положень пункту 7 частини першої статті 5 Закону України «Про судовий збір» у взаємозв'язку з положеннями пункту «г» частини першої статті 49 Закону України «Про авторське право і суміжні права». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-13>

12. Case of Beles and others v. The Czech Republic [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-60750>

13. Case of Kreuz v. Poland [Електронний ресурс]. – Режим доступу: hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-59519

14. Case of Philis v. Greece [Електронний ресурс]. – Режим доступу: hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57681

15. Case of Stanev v Bulgaria [Електронний ресурс]. – Режим доступу: hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-108690

16. Case of Weissman and others v. Romania [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-75511>

17. Donna Gomien Short Guide to the European Convention on Human Rights (3rd edition). - Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2005. – 182 p.

18. Les I. Tratat de drept procesual civil, ed. a 4-a, Ed. Lumina Lex, Bucuresti, 2008. – 1096 p.

19. Petrescu O.-M. Dreptul procesual al Uniunii Europene / Oana Mariuca Petrescu. – Bucuresti : Editura C. H. Beck, 2011. - 481 p.

20. Білоусов Ю. В. Судові витрати як складова доступності правосуддя / Ю. В. Білоусов // Університетські наукові записки. - 2005. - № 3. - С. 66-71.

21. Курс цивільного процесу [Текст] : підручник / [В. В. Комаров та ін.] ; за ред. проф. В. В. Комарова ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». - Х. : Право, 2011. - 1351 с.

22. Мандрікова К. О. Розумність у правовому регулюванні: вимоги до нормотворчості та правозастосування [Текст] : автореф.... канд. юрид. наук, спец.: 12.00.01 - теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / К. О. Мандрікова. - К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2015. - 20 с.

23. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : Монографія. – Х.: Право, 2008. – 304 с.

24. Підвальна М. З. Проблеми забезпечення доступу до адміністративного суду / М. З. Підвальна // Університетські наукові записки . - 2013. - № 3. - С. 380-395.

25. Правосудие в современном мире : монография / под. ред.. В. М. Лебедева, Т. М. Хабриевой. – М. : Норма : ИНФРА-М, 2012. – 704 с.

26. Сакара Н. Ю. Проблеми доступності правосуддя у цивільних справах : монографія / Н. Ю. Сакара. – Х. : Право, 2010. – 256 с.

27. Теоретико-правовые основы учения о договоре. Монография / Корецкий А.Д.; Под ред.: Баранов П.П. - Ростов-на-Дону: РЮИ МВД России, 2001. - 232 с.

Стаття надійшла до редколегії 5 жовтня 2015 року.

Рекомендована до опублікування у “Віснику” членом редколегії А.А. Бутирським.

A.L. Pascar

The reasonableness of court costs and the access to justice

Summary

In the scientific article the institute of court costs as a factor of access to justice has been studied. It was proved that the individual's right to judicial protection and the institute of court costs are interdependent procedural categories that are in close relationships. It was established that the reasonableness of costs is the determining factor of implementation of European standards for access to justice. It was found that the definition of reasonableness of court costs involves the objectively necessary expenses in such amount that is optimal and justified against a particular person, and taking into account the specific circumstances of the case in order to ensure a balance of interests and to prevent abuse of law.

Keywords: access to justice, the right to a fair trial, court costs, the reasonableness of costs.

A.L. Pascar

Разумность судебных расходов и доступность правосудия

Аннотация

Проведено исследование института судебных расходов как элемента доступности правосудия. Доказано, что право на судебную защиту и институт судебных расходов – взаимосвязанные процессуальные категории. Установлено, что разумность судебных расходов является определяющим фактором имплементации европейских стандартов доступности правосудия; что определение разумности судебных расходов предусматривает установление судом, с учетом предельных размеров, объективно необходимых затрат в таком размере, который является оптимальным и оправданным в отношении конкретного лица и с учетом конкретных обстоятельств дела с целью обеспечения сбалансированности интересов и предотвращения злоупотребления правом.

Ключевые слова: доступность правосудия, право на справедливый суд, судебные расходы, разумность судебных расходов.